

Kazak Türklerinde Defin Merasimi ve Aş Verme Geleneği

Yrd.Doç.Dr. Fatih ÜNAL*

Özet: Kazaklarda defin merasimi, ölümle ilgili olarak görülen yas alametleri, matem tutma şekil ve adetleri Göktürklerin ve Oğuzların gelenekleriyle büyük benzerlik gösterir. Bozkır geleneklerini, konar-göçer yaşam tarzını yakın zamana kadar sürdürmeleri dolayısıyla Kazaklar, eski Türk geleneklerini, İslam'ın etkisiyle oluşan yeni biçimleriyle de olsa zamanımıza dek taşımışlardır. Türk topluluklarının yaşadığı muhtelif coğrafyalarda olduğu gibi günümüzde Anadolu topraklarında da bu geleneklerin izlerine sıkça rastlanır. Çalışmamızda 15-19. asırlarda konar-göçer Kazak uruğlarının cenaze defin törenlerini, İslam öncesi inanç çerçevesinde oluşan geleneklerin İslam sonrasındaki yeni şekillenir ve ne gibi değişime uğradığını ortaya koyacağız.

Anahtar Kelimeler: As, Ak Üy, Kara Turguzuv, Davir/Iskat, Bata, At Tuldav, Joktav, Bayge

Giriş

Gelenek ve göreneklerin oluşmasında inançlar başta olmak üzere toplumun hayat tarzı ve buna bağlı olarak gelişen toplumsal ihtiyaçlar önemli rol oynar. Defin törenleri her dönemde ve her toplumda dini inancın en belirgin hususiyetlerini yansıtır. Bu nedenle Kazakların defin ve aş verme geleneğini ortaya koyarken öncelikle bu hususa temas etmek gerekir.

Kazakların Kazak adıyla ortaya çıkışları, 15. asrın ortalarından itibaren. Bu tarih artık Kazakların İslam inanç ve gelenekleriyle uzunca bir dönemdir tanıştığı, İslam öncesi geleneklerin büyük ölçüde değişime uğradığı bir evredir¹. Özellikle şehir ve kale hayatı süren, tarım ve ziraatla uğraşan yerleşik kesimlerde gelenek ve görenekler, cenaze defin işlemleri, daha fazla İslami tesir altında kalmakla birlikte, Kazakların büyük çoğunluğunu oluşturan konar-göçer uruğlar arasında bu tesir, daha az olmuştur. Halkın dini işleri, kendilerini Arap soyuna bağlayan ve zamanla bozkırda sosyal bir zümre haline gelen kojalar (hoca) tarafından yürütülmüştür. 16 ve 17. asırlarda Türkistan, Harezmi, Buhara, Astrahan ve Kazan Türk-İslam kültür ve medeniyet merkezlerinin tesiriyle Kazakların siyasal ve toplumsal hayatında İslam dini, önemli bir yer edindi. Bu merkezlerden gönderilen din adamları ve tüccarlar dini

* Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / ORDU
fatih2unalan@yahoo.com

canlanmada aktif rol oynadı. Ancak Kazakların büyük çoğunluğunu oluşturan konar-göçerler 19. asrın sonlarına kadar İslami inanç çerçevesinde oluşan gelenek ve göreneklerle birlikte, eski adetlere de bağlı kalmışlardır. Başka bir ifadeyle eski gelenekleri İslami formata uyarlamaya çalışmışlardır. Bu karakter hem itikadi hem de ameli sahada kendini göstermiştir.

Kazaklarda ölen kişinin bedenene öldüğüne, ruhunun ise yaşamaya devam ettiğine inanılırdı. Ölen kişi için, “*geldiği yere döndü*” manasına gelen *kaytı*s boldı, “*yeni bir hayata başladı*” manasına gelen *düniye* saldı ve buna benzer İslam inancıyla örtüşen ifadeler kullanılır.

Eski Türk bozkır inanç sisteminin ana unsurlarından biri olan atalar kültü, İslam sonrasında dahi Kazak inanışlarında önemini korumuştur. Bilindiği üzere eski Türk inancında da ruhun ebediliğine inanılırdı. Ruh (kut) bedenden çıkınca, ölüm vaki olur, bu yüzden ölmüş büyüklere ta’zim edilir, ataların ruhlarına adaklar adanır, kurbanlar kesilirdi. Atalara saygı “baba hukukunun” inanç sahasındaki belirtisi idi. Asya Hunları, Tabgaçlar, Göktürkler çok defa kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunarlar, atalara ait hatıraları kutsal sayarlardı (Kafesoğlu 1989: 291). Onların inancında kainatın yaratıcısı Tanrı “Teñgri” ebedidir. Türklerin hayatı ile ilgilenen ulu bir varlıktır. Onun iradesiyle zafere ulaşılır, iradesine uymayanlar cezalandırılır. O bağışlar, bitkiyi canlandırır. Ölüm onun iradesine bağlıdır. Her şeyi bilir, her şeye kadirdir. Manevi gücün tek kaynağı olan Tanrı, maddi semada ayrı bir manevi kudrettir (Kafesoğlu 1989: 295-296).

İslam sonrasında konar-göçer Kazaklar arasında Tanrı inancı ve ataların ruhlarına ta’zim, İslami inanışla bir arada devam etmiştir. “Tanrı” lafzı “Allah” lafzıyla, “din” lafzı ise “ruh” ile birlikte düşünülmüştür. Bu sentez halkın dilinde “teñgri-alla” (Tanrı-Allah), “din-arvak” (din-ervah) biçiminde kendini göstermiştir. Kazaklar “ata-babaya” yani ecdada ta’zim ederek ve sığınarak, berekete, mutluluğa, mal ve mülklerinin güvene kavuşacağına inanmışlardır (Kazak SSR 1983: 375). Hayvanlarına hastalık gibi herhangi bir zarar geldiğinde atalarının mezarları başına götürülerek onlardan şifa, medet ummuşlardır. Atalarının ruhlarının kendi soylarından gelenleri koruduğuna inanılarak, sportif müsabakalarda, çoğunlukla da muharebelerde, cephede öne atılma veya kuşatmayı yarma esnasında, milleti gayrete getirmek, harp düzeni sağlamak amacıyla *uran*² adlandırılan ecdadın adını haykırılmışlardır (Minjanulı 1984: 34-49). “*Yedi atanın bilinmesi*”, Kazak desturunun ana unsurlarından biri olmuştur. Bu suretle her bir Kazak yedi atasını bilmek zorundadır.

Manevi kuvvet tasavvur edilen tabiat kuvvetleri “jer-ana” (yer ana), “su-ana” (su ana) eski Türk kavimlerinde olduğu gibi Kazaklar arasında da kutsal sayılırdı. Her şeyi temizleyeceğine inanılan ateş yine kutsaldı. Yaylaya çıkarken iki büyük ateş yakılır ve göç kervanı, koyun ve sığır sürüleri bu iki ateşin arasından geçirilirdi (Kazak SSR 1983: 376-377). Kutsal sayılan bu unsurlar halk inançlarında da kendini göstermiştir. Ateşte bir müddet tutulan koyun kürek kemiğinin sıçramasına göre fala bakılırken, çeşitli dualar okunması da ihmal edilmemiştir. Özellikle kadınlar yeni çadıra ilk girişlerinde veya ilk çocukları doğduğu zaman ateş önünde eğilip ateşin üzerine yağ parçaları atmaya devam etmişlerdir (Radloff 1994: 256-257). Kazaklar arasında Şamanizm’in tesirleri, İslam sonrasında dahi gelecektekilerden haber veren *cin-baksılar* kanalıyla halk arasında varlığını sürdürmüştür. *Kumalak* veya *bal* (fal) açmaya dini-İslami kılıf giydirilerek bu işle uğraşanlar keramet sahibi olarak görülmüştür.

19. asrın ikinci yarısından sonra Kazaklar arasından İslam inanç ve itikadında önemli ilerlemeler kaydedildi. Özellikle Kuzey illerinden Tara ve Tobol’dan gelen Tatar eğitimciler, Kazak bozkırlarında ciddi manada modern dini eğitim faaliyetlerine başladı. İslam dininin öğretilmesinin yanı sıra, okumayazma alanında da büyük gayret gösterildi. Kazan tüccarları, Kazaklar arasında İslamı yayma faaliyetleri yürüttüğü gibi, Kazak gençleri de Kazan, Ufa gibi merkezlerde bulunan Tatar medreselerinde eğitim gördü. Gerçek İslamın yaygınlaşmasıyla birlikte dine bağlı geleneklerde de önemli değişimler yaşandı. Kazakların, özellikle geleneksel defin ve aş törenlerinde bu değişim dikkati çeker.

Aş (As) /Yog Töreni

Uçsuz bucaksız geniş bozkırlarda asırlarca konar-göçer yaşayan Kazak Türkleri için bayram ve törenler dini, toplumsal ve hatta siyasal ihtiyaçların giderildiği bir buluşmadır. Bu gibi vesilelerle, birbirinden uzak mesafelerde konar-göçer hayat süren insanlar bir araya gelir, hal-hatır sorulur, bozkırda meydana gelen gelişmelerden birbirini haberdar eder, talepler dile getirilir, uruğlararası anlaşmazlıklar, çetin davalar burada çözülür. Dini veya toplumsal tören ve bayramlar vesilesiyle verilen ziyafetlerde düşkünler, fakir fukara, biçare insanlar, yolcular yer içer. Bu törenlerin ihtişamı, ölen kişinin devlet ve toplum katındaki konumuna, makam ve mevkiine bağlıdır. Ölen kişi *töre*³ sülalesinden biri ise veyahut bu zümreye mensup olmayıp yine toplum katında saygınlığı olan *biy/bi*⁴ veya *batır*⁵ ise törenler daha muhteşem bir şekilde organize edilir.

Kazakların en büyük hanlarından olan Ablay Han’a verilen aş, hem mükkemmel organize edilmesi hem de törenin sonunda yapılan at yarışlarında dereceye giren 40 ata ödül (bayge) verilmesi bakımından en muhteşemi

kabul edilir (Kurbanali 1910:671). Kazak sultanlarından Barak Töre için verilen aş, uzun süre halk arasında yad edilmiş, Kazak bozkırlarının her yanında bu tören hakkında destanlar söylenmiştir. XIX. yüzyıldaki meşhur aş törenlerinden biri, Çümekey uruğundan zengin birinin ölümü üzerine yapılmıştır. Bu aş, Çikli uruğundan Kötibar Biy ile Tama uruğu zenginlerinden Maman bay arasında çıkan kavga münasebetiyle meşhur olmuştur. Arğın uruğu halk ozanlarından Yusuf Bey bu aş töreni hakkında “Ayman-Çolpan” adlı bir şiir yazmıştır (İnan 1986: 194). Arğın uruğundan Kazıbek Biy’e ve Nayman uruğundan Narınbay Kuttubay Biy’e yapılan aş törenleri, son derece muhteşem olması dolayısıyla, Kazak bozkırlarında, yıllarca dilden dile dolaşmıştır (Kurbanali 1910: 491). Küçük Orda Kazaklarının bağımsızlık mücadelesi önderlerinden Sırım Batır’ın aş töreni de bunlar arasında sayılır.

Eski Türklerde ölümle ilgili tüm tören, ziyafet ve kutlamaların ortak adı olan *yog/yoğ* kelimesinin karşılığı, Kazaklarda *as* şeklinde devam etmiş, *yog* kelimesi ise ölünün ardından yakılan ağıt/mersiye'nin adı olan *yogtav/joktav* kelimesiyle Kazak dilinde varlığını muhafaza etmiştir. Moğolcaya *djok* şeklinde geçen ve “yemek, şenlik” anlamında olan *yog* terimine ve bundan türeyen *yogla*, *yogçı* kelimelerine ilk defa Orhun yazıtlarında rastlanmaktadır (İnan 1986: 192). Divanü Lûgat-it-Türk’de (1999: 143) *yog*, “matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek” diye izah edilmektedir. Yine Divanü Lûgat-it-Türk’te (1999: 309) *yogladı* kelimesi, “*ol ölüğe yogladı*” (*o, ölü için yemek verdi*) şeklinde açıklanmaktadır. Kutadgu Bilig’de (1979:549) *yog*, “yas, matem” anlamında kullanılmıştır.

Kazaklarda cenaze defin işlemlerine, ölüyü ahirete yolcu etme manasına gelen “*meyit uzatuv*” denir. Ölünün ardından yapılan tören, ölünün geride bıraktığı aile fertleri, akrabaları ve kendi uruğu için hem madden hem de manen büyük bir güç gösterisi ve gurur kaynağıdır. Bu törenler, ecdada, ataya olan yüksek saygı dolayısıyla önemli bir vazife addedilmiştir. Kazaklar için zenginliğin, mal ve servetin ihtişamının sergilenmesinde bu gibi törenler birer vesiledir. Fakirliğin bir utanç kaynağı sayıldığı Kazak toplumunda “*ölüm zengininin malını saçar, fakirin eteğini açar*” atasözü, bu noktada manidardır.

Kazaklarda aş vermek, yani cenaze törenleri ve şölenler tertip etmek, yaygın ve muteber tutulan eski bir gelenektir. Şölenleri, içip-eğlenmek şeklinde anlamamak lazımdır. Bu şölenler, sportif müsabakalara dayalı olup, genelde at üzerinde yapılır ve aynı zamanda bozkırda her an ortaya çıkabilecek bir savaş hazırlığı mahiyetindedir. Aş törenleri, Kazaklar arasında, özellikle 18. ve 19. asırlarda son derece yaygınlaşmıştır. Hastalık ve ölüm anından itibaren ölüyle ilgili işlemlerin her aşamasında bozkır çevresinde oluşan eski inanç ve yaşam tarzının izleri görülür. Ölü çadırı kurulması, bu geleneklerden biridir.

Ak Çadır Kurulması “Ak Üy Tigü”

Kazaklarda ölüm vukuu bulunduğu ilk olarak ölen kişi adına *ak üy* “ak çadır” kurulur (Kurbanali 1910: 492.) Cenaze çadırı veya ölü çadırı diyebileceğimiz bu uygulama, Hunlarda, Tu-kiularda, Kitanlarda, Kumanlarda ve Moğollarda da mevcuttu. Moğollarda ölü evi, ölen hanların kutsal ruhlarına ayrılan gösterişli bir çadır anlamına geliyordu. Dini ayinlerin yapılması için ölünün hayatta iken oturduğu çadır veya bunun yerine geçici bir ölü evi kurulduğu bilinmektedir (Roux 2001: 280, 292). Çin kaynaklarına dayanarak verilen bilgilerde Göktürklerde bu geleneğin mevcut olduğu görülmektedir. Tan sülalesi tarihinde, Göktürklerin ölüyü çadıra koydukları, ölünün oğulları, torunları, erkek, kadın, başka akrabasının atlar ve koyunlar keserek bu çadırın önüne serdikleri, ölü çadırının etrafında, at üzerinde yedi defa dolaştıkları zikredilir (İnan 1986: 177). IX. Yüzyıl Oğuz boylarının defin töreni hakkında bilgi veren İbn Fadlan (1995: 40), onlardan biri hastalanırsa, uzak bir yere çadır dikip hastayı oraya koyduklarını, o kişinin iyileşinceye yahut ölüncüye kadar o çadırdaki kaldığını nakleder. Ölü çadırı, Urenha-Tuba’larda da vardır. Tuba’lar, biri ölürse derhal başka bir çadıra çıkarıp keçe veya deri ile örterler (İnan 1986: 183). Kubbeli Türk çadırını andıran İslam dünyasındaki klasik türbe geleneğinin, Türklerin İslam öncesindeki bu uygulamasının bir uzantısı olduğu düşünülebilir.

Kazaklar bu geleneği devam ettirerek, ölü için özel çadır kurmaya özen göstermişlerdir. Çadırın rengi konusunda, eski Türklerle ilgili kayıtlarda açıklık olmamakla birlikte, Kazaklarda beyaz keçeden olduğu kesindir. Ölünün giyim-kuşamı, hayatta iken kullandığı araç-gereçleri, silah ve eyer takımları vb. nesi varsa, her şeyi bu çadırdaki sergilenir, çocuklarında ve akrabalarında bulunan kıymetli eşyaları dahi bu eve konur, aşın sonuna kadar burada özenle muhafaza edilirdi. Büyük aşın sonuna kadar taziyeler burada kabul edilir, ağıtlar “joktav” burada yakılırdı.

Ölüm gerçekleştiğinde ilk olarak ölünün yüzü kibleye çevrilerek yatırılır, yüzüne temiz bir örtü serildikten sonra etrafı perdeyle çevrilir (Minjan 1994: 392-393). Türklerde, İslam öncesi devirlerde ölü, yılın belirli günlerinde defnedilirdi. Göktürklerde defin merasimi için yaprak dökümü veya ağaçların yapraklanması zamanı beklenirdi (Rasonyi 1993: 27). İlkbaharda ölenleri sonbaharda, otların ve yaprakların sarardığı zaman, kışın veya güzün ölenleri ise çiçekler açtığı zaman gömerlerdi (İnan 1986: 177-178). İslam sonrasında, ölünün uzun süre bekletilmesi geleneği sona erdi. Kazaklarda ölü çadırının kurulmasından hemen sonra etrafa cenaze için haber salınır ve bu duyurma işine, zamanla sözlü edebi unsurlardan biri haline gelen *vestirtuv* denir. Geleneklere göre cenaze, uzaktaki akraba ve dostların haberdar edilmesi için 1-3 gün bekletilir. Bu günlerde yakın akrabaları çıra yakıp, ölü çadırında, ölü-

nün yanında nöbet tutar (Minjan 1994: 392-393). Haberi alan yakın dost ve akrabaları hemen atlanarak gelir ve ölen kişi, töre sülalesinden ise *haynam*, alelade halktan biri ise *bavrim* hitabıyla aile bireyleriyle görüşür, kucaklaşır, baş sağlığı diler. Daha sonra cenaze işlemleri için gerekli olan kefen ve diğer cenaze araç-gereçleri hazırlanır ve bu arada fidyasının verilmesi ihmal edilmez. Fidyeye, dokuz üzerinden verilir. Mollalara Kuran-ı Kerim hatmetmeleri için emir verilir. Hatim yapan kişilere, yerine göre at veya deve hediye edilir (Kurbanali 1910: 492). Bu işler tamamlandıktan sonra ölünün yıkanması işlemine geçilir. Cenaze, yıkama işlemini bilen aile bireyleri ya da mollalar tarafından, çadırın içerisinde, perdeyle çekilen kısımda yıkanır. Bunun ardından “*ahiret kebin*” diye adlandırılan ak kefene sarılır. Kefelenen cenaze, son olarak ak keçeye ya da kilim veya halıya sarılarak defnedilecek mekana böyle götürülür. Kullanılan bu kilim veya halılar definden sonra mescide hibe edilir. Ölünün yıkanması ve kefenlenmesi, İslam öncesinde de Türklerde gelenektir⁶. İslam geleneklerindeki gibi ölüyü yıkama, kefenleme ve cenaze namazı işlemleri, Kazak Türklerinde de uygulandı.

Davir Yürütme/İskat Çıkarma

Kazaklarda, İslam toplumlarından farklı olarak, ölünün yıkanması ve kefenlenmesinden hemen sonra, daha ölü çadırdan çıkarılmadan önce yapılan *davir* ve *ıskat* işlemi vardır ki, bu uygulamada, eski inançların izleri görülür. İslam geleneklerinden önce Kazaklar, ölü çadırının eşliğine, ala iple bağlı 9 tane at getirerek dini tören yaparlar, ölen kişinin günahlarının bunlara geçeceğine inanırlardı. Daha sonra bu atları kabir başına götürerek kurban ederlerdi. Ölen kişinin çok sevdiği atı da kesilip başı kabre konurdu. Ayrıca Türk bozkır kavimlerinde olduğu gibi yeniden hayata döneceği inancıyla değerli eşyaları, mızrağı, sadağı, kılıcı, eyer takımı, giyecek ve yiyecekleri, ölü ile birlikte kabre konurdu. İslami gelenek ve göreneklerin güçlenmesiyle birlikte ölü çadırın etrafında ayin yapılan ve kabir başına götürülerek kurban edilen atların yerini diğer hayvanlar da almaya başladı. Bu hayvanlar kabir başında kurban edilmeyerek bu defa, *davir* yürüten mollalara ve fakir-fukaraya vermeye başlandı (Kazak SSR 1983: 377). *Davir yürütme* işlemi şöyle yapılırdı: Kurban edilecek hayvanlar, yine eski gelenekte olduğu gibi ala iple bağlanıp, çadırın önüne getirilir. Bu işle vazifeli kişi, mal bağlanan ala ipi tutup, *ıskat* denilen, ölünün bir yıllık yerine getirilmeyen oruç, namaz ve daha başka farzlarının yerine getirilmesi sorumluluğunu üzerine alması için ölünün yanında oturan mollaya tutturur. Molla “kabul ettim” diyerek ipi alıp tekrar verir. Ölen kişinin yaşı kadar bu işlem tekrar edilir. *Davir yürütme* olarak adlandırılan bu uygulama, bülûğ çağına gelmemiş kişiler için yapılmazdı. Bu mal, işlemin sonunda mollalara ve fakir fukaraya verilir. *Davir* ve *ıskat* bittikten sonra ölü evden çıkarılır ve İslami usüllere göre cenaze namazı kılınır.

Cenaze namazından sonra cenaze, kazılmış olan kabir başına getirilir. Eğer ölünün defnedileceği yer uzakta ise, ölü, devenin sırtına konarak yüzüne kilim örtülerek götürülür. Ölü yakınları tarafından kabre konan cenazenin başı güney, ayağı kuzey, yüzü kible istikametine getirilir ve üzeri tahta ile kapatılır. Kabir başında olanların tamamı, usulen ölünün üzerine bir parça toprak atar ve üzeri toprakla örtülür (Minjan 1994: 392-393). Mezar başında okunan Kur'an-ı Kerim'den sonra ölü çadırına dönülür. Cenazeye katılanlara çeşitli ikramlarda bulunulur.

Kara Bağlama “Kara Turgızuv”

Kazaklarda yas alametlerinden ilki, ölü çadırına *kara* bağlamadır. Kara ve ak renklerinin her ikisi de Türklerde matem alametleri arasında göze çarpar. Dede Korkut hikayelerinde Beyrek'in anası, ak perçemlidir. “*Ak perçemli anası ağladı, gözünün yaşını döktü*”. Kızkardeşi ise karalar giyinmiştir. “*Yedi kız kardeşi ak çıkardılar, kara elbiseler giydiler. Beyrek'in nişanlısı kara giydi, ak çıkardı*” (İnan 1986: 196). Kazaklarda ölü çadırının ak olması, ölen kişinin eşinin ak bürkey (beyaz börk) bağlaması, erkek evlatların ak belbev (beyaz kuşak) kuşanmaları, tertemiz ve onurlu bir hayatın sona erdiği anlamını taşır. Bununla birlikte Kazaklarda yas alameti, umumiyetle *kara*'dır.

Ölüyü defnettikten sonra ölünün çocukları ve yakınları toplanarak, ölü çadırının eşiğine matem alameti olarak sırk veya mızrak üzerine üç köşeli *kara* kumaş veya keçeden *kara* adlandırılan bir alem *bağlar* ve Kazaklarda buna *kara turgızuv* denir (Kurbanali 1910: 492; Kazak SSR 1983: 378). *Karalı üy* tabiri, Kazak Türkçesi'nde ölü evini ifade eder. Kara bağlamak Türk topluluklarında eski bir gelenektir. İdil Bulgarları'nın defin töreninden haber veren İbn Fadlan (1995: 67), ölünün çadırı kapısına gelerek müthiş ve vahşi seslerle ağladıklarını, kölelerin kendilerini kamçı ile döve döve feryat ettiklerini ve ölünün çadırına bayrak astıklarını nakleder. İdil Bulgarları, iki sene dolunca, çadırın kapısı üzerine astıkları bu bayrağı indirip saçlarını keserler (İnan 1986: 188). Yaşlı çadırın üzerine bayrak asmak adeti, Oğuzlarda da mevcuttu. Dede Korkut hikayelerinden Beybörek hikayesinde “*karalu, göklü otağ*” zikredilmektedir. Bu ifade, Oğuzlar'da, yaşlı çadırın üzerine *kara* ve *gök* bayrak asıldığına işaretidir (İnan 1986: 196). Moğollara seyahat eden Carpini (2000: 41), Moğollarda ölümcül hastalığa tutulan kişinin çadırına *kara* keçe-ye sarılı bir mızrak saplanarak hastanın tecrit edildiğini söyler. Abdülkadir İnan (1986: 196), kendi müşahedelerinde, Kırgız-Kazakların yas alameti olarak sadece şehitler için *ak* bayrak çektiklerini nakleder.

Kazak Türklerinde ölen kişi, eğer alelade halktan ve genç biri ise kızıl renkli, yaşlı ise *ak*, orta yaşta ise bir tarafı *kara* bir tarafı kızıl renkli alem *bağlanır* (Kurbanali 1910: 492; Minjan 1994: 394-395). Töre sülalesi için alem bağlama farklıdır. Onlarda bu adet, tuğ itibarıyla yapılır. Kızıl tuğluk töreye öl-

düklerinde dahi kızılтуғ, ak туғluk төreye aktuғ, көк туғluk төreye көктуғ дикерлер. Yaşlısı, genci için durum aynıdır. Ölü için dikilen alem hangi renkten olursa olsun musibet, bela, kara gün işareti olarak “kara” diye tabir edilir (Kurbanali 1910: 492).

Kara’yı erkekler, çadırın eşğine itina ile diktikten sonra, onun tertip ve düzeni ile kızlar ilgilenir. Matem alameti olarak *kara turgızuv*’un sebeplerinden birisi, aş vermenin başlangıcı ve işareti sayılır. *Kara köterdi* sözü ise aş verme yükümlülüğünü gösterir. Ölünün yakınları sığağı sığağına *kara turgızuv*’a karar vermez ise, daha sonraları aş vermelerine pek rastlanmaz. Bunun için ölünün kederli yakınları, namının yürümesi için vakit kaybetmeden karar vermek durumundadır. Kara bağlamanın sebeplerinden diğeri ise, işareti görenlerin fatiha okumanın şart olduğu bilinciyle gelip Kur’an okuması, açlığını, susuzluğunu gidermesi ve bütün bunların ölünün ruhuna ulaşacağı inancıdır (Kurbanali 1910: 492-493). Kazaklar arasında ölü çıkan ev, bu işaretten dolayı “*karalı üy*” adlandırılır ve “*karnı acıkan karalı çadıra gitsin*” sözü, bu yüzden söylenir.

Gelen giden ziyaretçiler *karalı üyde* karşılanır ve uğurlanır. Aynı uruğa (boy) mensup, bölümşelerin (alt boylar), avılların (obalar) tamamı, evinden ölü çıkan aileyi yalnız bırakmaz, göç vakti birlikte konar, birlikte göçerler (Kurbanali 1910: 494). Ölümün 7. günü “*yedisi*” verilir. O gün cenazeyi yıkayan kişilere elbise ve kumaş dağıtılır. 18. asır Kazak biyelerinin en büyüklerinden Tölebi’nin ölümünün yedisini, yakın dostu Şapıraştı Kazıbek şöyle anlatır: “*Ben Töle Ağa’nın ölümüne yetişemedim. Yedisine ancak yetişebilirdim. Biy’in (Tölebi) balalarının hepsi benden büyüktü. Dokuz oğlu bellerine ak belbev (kuşak) sarmış, ellerine asalarını alıp, saf halinde duruyordu. Bundan başka Senkibay’ın, Şoybek’in evlatları olmalı asaya dayanarak ağlamakta olan kişiler bir hayli fazla. Bağıra çağıra ağlayan kız ve gelinlerin sayısı da az değil. Yaşına yetip öldüğü içinmidir nedir, ağlama ve gülmeler karıştı*” (Şapıraştı 1993: 247-248). Ölümün üzerinden kırk gün geçtikten sonra “*kırkı*”, bir yıl dolduğunda ise ileriki kısımlarda ayrıntılı vereceğimiz büyük aş ve şölenler tertip edilir.

Ağlama Geleneği

Eski Kazak geleneklerinde ölünün ardından aşının verilmesine kadar matem tutulurdu. Kazaklarda ölen kişinin karısı cenaze evden çıkarılırken ağlar ve elini yüzünü yoları. Yıl boyunca karalar bağlar, başına ise onurlu bir ölümüne izafeten *ak bürkey* (beyaz börtük) takardı (Minjan 1994: 394-395). Ölü çıkan hane halkı, üzüntü ve acılarının tezahürü olarak “*cüzi caralı, üyi garalı*” (yüzü yaralı, evi karalı) şeklinde tasvir edilirdi.

Ölünün ardından ağlama, feryat etme, parçalanma bütün Türk kavimlerinde ortak bir ögedir. Orhon yazıtlarında Kültegin ve Bilge Kağan'a yapılan matem törenlerinden, Göktürklerin yas tutarken saçlarını, kulaklarını kestikleri, feryat ederek ağladıkları anlaşılmaktadır (İnan 1986: 196). İbn Fadlan (1995: 67), İdil Bulgarları'nda ölünün arkasından kadınların değil erkeklerin ağladığını nakleder. Bulgarlarda, "bir adam öldüğü gün, erkekler gelip ölenin kubbeli çadırının kapısında dururlar. En çirkin, en vahşi bir şekilde bağırarak ağlamaya başlarlar". Yine eski Oğuzların yas adetleri, Dede Korkut hikayelerinde tafsilatlı anlatılmıştır. "Beyrek'in babası kaba sarığını kaldırıp yere vurdu. Çekti yakasını yırttı. Oğul oğul diyerek ağladı, inledi. Ak perçemli anası ağladı, gözünün yaşını döktü. Acı tırnaklarıyla, ak yüzünü parçaladı, al yanığını çekti yırttı. Simsiyah saçını yoldu. Kızı, gelini kas kas gülmez oldu" (İnan 1986: 196). Ağlama ve ağıt yakma, Moğollarda da vardı. Moğollara seyahat eden Rubruk (2001: 42), Moğollardan biri öldüğünde, ona hıçkırıklarla ağlayarak ağıt yaktıklarını zikreder. Radlof (1994: 271), Kazaklarda ölüyü gören kadın ve akrabalarının ulumaya benzer bir sesle ağlamaya başladıklarını, kadınların iğnelerle yüzlerini parçaladıklarını, saçlarını yolduklarını nakleder. Kazak ve Kırgızlarda ölünün ardından matem tutmanın en belirgin özelliği, Kazaklar arasında joktav/coktav adlandırılan ağıt yakma geleneğidir.

Ağıt Yakma "Joktav"

Eski Türkçe'de sağı veya sav, matemname, mersiye veya halk arasında ağıt olarak bilinen ölü ile, ölümlle ilgili söz veya şiirlere, Kazaklar arasında joktav/yogtav denir. Joktav kelime olarak eski Türklerde ölümlle ilgili tüm tören, ziyafet ve kutlamaların ortak adı olan yog/yoğ kelimesinden türemiştir. Ancak Kazaklarda bu kelime, sadece ağıtı karşılar. Kazaklarda çadırın eşliğine bağlanan kara, obanın erkekleri tarafından itina ile dikildikten sonra, joktav olarak adlandırılan ağıt yakma faslı başlar (Kurbanali 1910: 493). Joktav, ölü yakınlarının üzüntü, keder dolayısıyla rasgele yakınıp sızlanarak ağlamasından farklı olarak, belirli bir edebi üslûp, kural ve kaidelerle ortaya konan, sanat değeri olan edebi üründür. Büyük kişiler için eskiden mezar taşları üzerine belirli bir edebi formatta yazılan bu ağıtlar, günümüzde bir edebiyat türü olarak gelişmiştir.

Ölünün ardından yakılan ağıt geleneği, Türklerde tarihin derinliklerine kadar gitmektedir. Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın cenaze töreni tasvir edilirken, ozanlar ve savaşıların, Hun dilinde ağıtlar söylediğinden bahsedilmektedir. "Muncuk'un oğlu Attila, en kahraman milletlerin efendisi. Sen İskitya ve Germanyaya sahip olduğun gibi, sayısız şehirleri de zaptettin. Her iki Roma imparatorluğunu da korkutarak kendine diz çöktürdün. Onlardan yıllık vergi aldın. Kaderin bütün bunları yaptıktan sonra düşmanların hıyanetinden yahut yarasından değil, halkının arasında hiçbir acı duymadan öldün"

(Ahmetbeyoğlu 2001: 106). Yine Alp Er Tunga açıldı, en eski Türk ağıtlarındandır. “Alp Er Tonga öldi mü, Isız ajun kaldı mu, Ödlek öçin aldı mu, Emdî yürek yırtılır, Ödlek yarağ küzetti, Oğrı tuzak uzattı, Beğler beğın azıttı, Kaçsa kalı kurtulur” (Kaya 1999: 256). Kırgız destanı Manas’ta ağıt geleneği görülür. Köketay’ın ölümü üzerine Köketay Han’ın anası karalar giyer, eşi Gülayım, altmış kadınla birlikte ağıt söyler (Kaya 1999: 250). Bunun gibi hemen bütün Türk topluluklarında ağıt yakma geleneği mevcut olup, bu geleneğe günümüzde de sıklıkla rastlanır. Günümüzde Anadolu’nun çeşitli yörelerinde ağıt geleneği canlı olarak yaşamaktadır.

Kazaklarda *joktav*, ölen kişinin eşi ve çoğunlukla da yetişkin kızları ve gelinleri tarafından, bazen de meşhur akınlar tarafından söylenir ve ölümün birinci yıl dönümüne kadar devam ederdi. Erkek çocuk veya kız ölmüş ise anaları tarafından, eğer ölen kadın ise varsa büyük kızı, yoksa yakın kadın akrabalarından biri bu vazifeyi üstlenir (Radloff 1994: 271). Anadolu’nun muhtelif yörelerinde de bu kurala uyulduğu görülmektedir. “Erzurum ildir bunun, Meyvesi baldır bunun, Anası yok ağlaya, Bacısı lâldır bunun” (Kaya 1999: 252).

Kazaklarda erkeklerden ancak meşhur akınlar, halk arasında tanınmış şahsiyetler için *joktav* çıkarır. 18. asır Kazak ozanlarından Umbetey’in Bögembay Batır’ın ölümüne ithaf ettiği *Joktav*’da, Bögembay’ın Jongarlarla savaşlardaki kahramanlıkları dile getirilmiştir (Kazak SSR 1982: 204). Buhar Jırav’ın Ablay Han için *Joktav*’ı (29 sayfa), Kaz Davıstı Kazıbek Biy’i kızı Kamka’nın *joktav*’ı (21 sayfa), Abayulı Abı’si eşi Magı’sın *Joktav*’ı (125 sayfa), Kazaklar arasında seçkin *Joktavlar* arasındadır (Kenjeahmetulı 1994: 56). Kazaklar arasında ölen kişilerin ardından *joktav* çıkaran ve *Joktav*’şı adlandırılan özel kişilerin olduğu da bilinmektedir (Kazak Tili 1979: 71).

Joktav’da; ölünün güzel meziyetleri, bahadırılığı, hatipliği, erdemleri, zenginlik ve beyliği ne kadar güzel huyları varsa bunlar birer birer sıralanır. Onunla aynı zamanı paylaşmış maruf ve meşhur kişiler, ağıtta yad edilir (Kurbanalı 1910: 493-494). Kişinin hayatındaki önemli hadiselerin tamamı, *joktav*’da dile getirilir. Adetlere göre ağıt, gün doğarken ve gün batarken olmak üzere günde iki kez söylenir (Minjan 1994: 394-395). *Joktav* sözleri oldukça tesirli olup, kişinin bilinen hayatını naklettiğinden dolayı dinleyenleri adeta hıçkırıklara boğar. Radloff’un (1994: 272-273) naklettiği Sultan Batır bek, adında bir Kazağın Balgın adındaki kızı öldüğü zaman kızın anası şu *joktav*’ı yakmıştır. “Yedi yaşına gelince Kur’an verdim, okusun diye mollaya gönderdim, Ardında ablası yok, bacısı yok, Bir tanemi kocaya niçin verdim. Ak keçi geliyor bak yavrusuna, Süt veriyor ak memeden yavrusuna, Yanıma gel ikimiz de ağlayalım, Gider belki tanrının da kulağına. Döjön boyundan halk geçi-

yor, Bir kat şapandan soğuk geçiyor, Ah ben ağlamayayım da kim ağlasın, Balgın'ın şimdi artık ışığı sönüyor”.

Ölü yakınlarının taziye ziyaretlerinde, göç vakti yol güzergahında herhangi bir oba görüldüğünde veya konaklayacak yere ulaşıldığında, yine ağıt yakmaya başlanır (Kurbanali 1910: 494). Taziyeye gelenler ölü çadırına alınır. Burada yaşlı kadınlar, başlarında uzun başlık, gelinler savkele (Kazak kızlarının düğünde giydikleri dantela ve madeni süslerle tezyin edilmiş sivri bir gelin başlığı) giymiş olarak bir saf, genç kızlar da kendi kıyafetlerini giyinmiş olarak başka bir saf tutarak daimi bir surette *joktav*'a devam ederler. Gelenler bu ağıtları büyük bir huşu ile dinledikten sonra ölünün yakınları ah çekip ağlar. *Joktav* bittikten sonra Kur'an okunur (Kurbanali 1910: 496).

Ters Motif ve Davranışlar

Matem alameti olarak eski Türklerde *yoğ/aş* törenlerinde, ölüm sonrası hayatın, yaşanan hayatın tersi olacağı inancıyla sergilenen ters motif ve davranışlar, Kazak Türklerinin geleneklerinde de göze çarpar. Bu matem alameti, İslam öncesi inanç ve geleneklerin, İslam sonrasındaki bir uzantısıdır. Rasonyi (1993: 28), Türklerin ve yurt kuran Macarların, ölü ile birlikte mezara konan eşyalarının mezara tersine konduğunu söyler ve bunun Şamanizmle ilgisi olduğunu belirtir. 1063'de vefat eden Sultan Tuğrul'a yapılan yas töreninde, törene katılanlar, atlarının eyerlerini ters çevirmişlerdir (Kaya 1999: 251). Bu adet XIV. yüzyılda Anadolu'da Sinop yöresi Türklerinde İbn Batuta tarafından şöyle tespit edilmiştir. “Sinop'a vusulümüzden dört gün sonra Emir İbrahim'in validesini teşyi ettim. Oğlu dahi başı açık ve piyade olarak revan oldu. Umerâ ve memâlik başı açık oldukları halde cenazede bulundular. Lakin kadı ile hatip ve fukahâ libaslarını ters giymekle beraber başlarını açmayıp amâme yerine serlerine siyah yünden birer mendil sardılar” (İnan 1986: 199). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Nitekim II. Murat'ın ölüm töreninde, törene katılanların atlarının eyerlerini ters çevirdikleri (Kaya 1999: 252), Yavuz Sultan Selim'in yeğeni Süleyman Bey'in cenaze töreninde, yine atların eyerlerinin ters çevrildiği müşahede edilmiştir (Sümer 1992: 299).

Bu davranış, Kazaklarda da görülmektedir. Kırgız-Kazakların bazı boyları, *joktav* söylerken yüzleri duvara bakar, yani ters oturarak söyler (İnan 1986: 199). Ölü çıkan evin genç kızları, matem döneminde, göç esnasında *tumak*larını (av derisinden çoğunlukla da kara kuzu derisinden veya samur kürkünden yapılan üzeri kumaşla örtülü, sivri uçlu ve kulaklıklı, kışın giyilen başlık) tersinden giyerler (Kurbanali 1910: 494). Yine ölen kişinin en sevdiği atının kuyruğu kesilerek, üzerine eyer takımı ters çevrilerek yerleştirilir ve aşının verilmesine kadar bu tutum devam ettirilir.

Günümüzde Anadolu'nun çeşitli yörelerinde halen bu geleneklere rastlanır. Kars yöresinde ölüye ağlayan kadınların döğünmeleri, saçlarını kesmeleri ve elbiselerini ters giymeleri, yaşayan bir gelenektir (Kaya 1999: 254). Kerkük Türklerinde bir delikanlı sevdiğine kavuşmadan ölürse, cenazesinde onun en sevdiği türkü tersinden çalınır. Kerküklüer bu adeti, “*Tez yuğun, tez kaldırın, mehterim terse çaldırın*” manisiyle ifade eder. Yine Anadolu’da hoyratların tersinden çalınması geleneği vardır.

Fatiha “Bata” Meclisi

Kazaklarda İslamiyet sonrası oluşan cenazeye ilgili dini geleneklerden birisi de *bata meclisi* kurulmasıdır. *Bata* sözü, *fatiha* sözünden bozulmuş bir kelimedir. *Bata*, ölünün ardından okunan Kur’an ve yapılan duadır. Ancak bu toplantıda ölü adına tertip edilen ziyafet, daha ön plandadır. Ölümün ardından yakın akrabalar ve civar avıllardaki kişiler, *bata* okumak için ne zaman geleceklerini ölü evine önceden haber verirler. Belirlenen günde kımız tulumlarını ve kurbanlık hayvanlarını yanlarına alarak bütün avıl halkı ile birlikte ölü evine gelirler. Ölü çıkan ev de *bataya* gelecek kişileri önceden bildiklerinden, buna göre tüm avıl halkı ile birlikte karşılamaya hazırlanırlar (Kazak Ahvalinden 1907: 39-41). Adetlere göre *bataya* gelecek kişilerin getirdiği hayvanlar, ölü evine kalır. Konaklar için ölü evinde et hazırlanır. Yakılan ağıtların ardından *bata* meclisinde oluşan hüzünlü hava, yerini sükûnete, ardından neşeye bırakarak ziyafet kısmına geçilir (Kazak Ahvalinden 1907: 39-41).

Atın Dul Bırakılması “At Tuldav”

Türkler arasında çok yaygın olan yas alametlerinden biri de, ölünün hayatta iken bindiği atın kuyruğunun kesilmesidir. At kuyruğu, Türkler arasında evde, otağda, atın boynunda, mezarda, başta, savaşta ise yiğidin mızrağında semboldü. Yiğidin atı, onun en yakın bir eşi gibi görülüyordu. Eri ölen at, erin kansı gibi dul kalmış oluyor ve bu, kuyruk kesme yoluyla sembolleştirilmiş oluyordu. Altaylarda yapılan kazılarda Pazırık mezarından çıkarılan donmuş atların kuyruklarının kesik olması, bu geleneğin ne kadar eskiye dayandığını gözler önüne sermektedir (İnan 1986: 199).

Tiyan-şan Kırgızları, ölünün hayatta iken bindiği atın kuyruğunu kesip, mezarın üzerine diktikleri bir sırığa bağlarlar. Eski Oğuzlar; İslam dininin kabulünden çok sonra bile bu adete riayet etmişlerdir. Dede Korkut hikayelerinin kahramanları, son vasiyetlerinde şöyle der: “*Akboz atımın kuyruğunu kesiniz ... ak çıkarıp kara giyiniz*”. Beyrek’in ölümünden sonra “*Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar*”. “*Tul at*” kelimesi Çağa-

tayca'da “*savaşta binmek için hazırlanan at*” anlamını ifade eder. Çetin savaşırlara girmek üzere hazırlanan savaşçı erler, atlarının kuyruklarını kesip tuğ yapmak suretiyle kendilerinin fedai olduklarını, kendilerini ölüme adadıklarını ilan ederler (İnan 1986: 198). 1063'de vefat eden Sultan Tuğrul'a yapılan yas töreninde, törene katılanların atlarının kuyruğu kesiktir (Kaya 1999: 251). Malazgirt savaşından önce Alparslan'ın atının kuyruğunu kesmesi, kendisini şehitliğe adadığını gösteriyordu (Ögel 2000: 197). Osmanlı geleneklerinde de buna rastlanmaktadır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet'in padişahlığı sırasında babası II. Murad'ın ölümü üzerine törene katılanlar, atlarının kuyruklarını kesmişler, eyerlerini ters çevirdikleri gibi, yaylarını kırıp tabutun üzerine koymuşlardır (Kaya 1999: 252). Yine Yavuz Selim'in yeğeni Süleyman Bey 1513'de Mısır'da vefat etmiş ve cenaze töreninde, tabutunun önünde kuyrukları kesilmiş, eyerleri ters çevrilmiş olan atları götürülmüş, kırılmış olan yayları ile sarığı da tabutunun üzerine konmuştur (Sümer 1992: 299).

Bu gelenek Kazak Türklerinde yakın döneme kadar devam edegelmiştir. Kazaklarda ölen kişinin yedisinde verilen ziyafetten sonra ölünün hayatta iken bindiği en sevdiği atlardan bir-iki tanesinin kuyruğu ve yelesi kesilir. Kuyruğu kesilen atın üzerine eyer takımı ters çevrilerek yerleştirilir. Onun üzerine de ölünün elbiseleri ve malakay şapkası yerleştirildikten sonra yular sapı ile ölü çadırına getirilerek bağlanır. *Joktav* eşliğinde atın kuyruğu kesilir (Radloff 1994: 227). Kazaklarda bu adete *atı dul bırakmak* manasında *tuldav* denir. At kuyruğunu kesmek, ölümü çağırarak, ölüme davet çıkarmak manasına geldiği için Kazaklar arasında sebepsiz yere birinin atının kuyruğunu kesmesi şiddetle yasaklanmış ve bu gibi durumlarda ağır cezalar getirilmiştir. *Tullanan* bu ata artık hiç kimse binemez (Kurbanali 1910: 493). Göç vakti geldiğinde ölen kişinin kızları tumaklarını dışından giyerler ve *karayı* ellerine alarak *tullanan atı* sürerler. Boyun diğer kızları da bunlara eşlik ederek göç kervanının en önünde yollarına devam ederler. Onların arkasından hatunlar, ölünün devesini sürerek yakınlarından oluşan bir grupla onları takip ederler (Kurbanali 1910: 494). Yaslı göç kafilesi, yol güzergahında rastladığı her obanın yanından geçerken *tullanan atı* süren hanımlar ve kızlar, hıçkırıqlarla ağlar. Aş verme işlemi tamamlandıktan sonra en son olarak *tullanan* bu at, kesilir. Bu esnada ölen kişinin karısı ve çocukları, atla son defa vedalaşır. Bu atın kesilmesi, aşın sona erdiği anlamına gelir. Bundan sonra başka bir hayvan kesilmesi yasaktır. En son kesilen bu atın eti, toplumun önde gelen kişilerine ikram edilir (Kurbanali 1910: 497). Aş sona erdikten sonra *tullanan atın başı*, dört tırnağı ve derisi, ölünün mezarına götürülerek bırakılır (Kazak SSR 1983: 378).

Mezara Kümbet “Kümbez/Beyit” Yapılması

Ölümün birinci yıl dönümüne kadar taziyeler ve taziyenin icapları yerine getirilir. Bu esnada ölünün defnedildiği *mola* adlandırılan mezar üzerine eski Türk geleneklerinde olduğu gibi taştan oba yapılır. Kazaklarda buna *kümbez*, *zîrat*, *kesene* veya ev manasına gelen ve Arapça bir kelime olan *beyit* de denir.

Ölünün mezarına türbe yapılması, Türklerde eski bir gelenektir. Göktürkler, saygın kişilerin mezarı üstüne toprak yığarak *kurgan* yapardı. Çin sınırlarından Macaristan'a kadar uzanan bozkır yolu boyunca bu *kurganlar* sıralanır. Mezara kahraman ölünün hayatta iken öldürdüğü düşmanların balbal⁷ (*kamennaya baba/taş nine*) adı verilen taştan yontma tasvirleri dikilir. Bu gelenek, Oğuzlarda da vardır. İbn Fadlan (1995: 40)'ın naklettiğine göre, eğer ölen kişi sağlığında düşman öldürmüş kahraman biri ise, öldürdüğü insanların sayıları kadar ağaçtan suret yontup bunların kabrinin üzerine dikilirler. İbn Faldan, Oğuzların, “*Bunlar onun hizmetçileridir. Cennette ona hizmet edecekler*” dediklerini nakleder.

XI-XIII. asrın başlarında İslâmi usûlde defin gelenekleri, Kazakistan'ın güneyi ve Yedisu'da geniş olarak yaygınlaşmıştır. Buna mukabil bu dönemde şehir halkı arasında dahi eski geleneklerin izleri, arkeolojik materyallere bakarak anlaşılabilir (Kazakistan Tarihi 1996: 481-482).

Kazak toplumunda saygın kişilerin kabri taştan, yuvarlak veya kenarlı korgan şeklinde inşa edilir ve uçlarına köşe yerleştirilir. Meşhur kişilere, bütün halk toplanarak, taş tuğladan minareli, gösterişli kümbetler de inşa eder. Böyle korganların içi, ölen kişinin diğer akrabalarının da defnedilmesine uygun olarak geniştir (Minjan 1994: 394).

Bu türbelerin ihtişamı, ölen kişinin toplum ve devlet katındaki derecesiyle doğrudan ilgilidir. 18. asrın ilk yarısında Rus hakimiyetini tanıyan meşhur Kazak hanlarından Ebulhayır öldüğü zaman yakınlarının, Han'ın şanına yakışır büyük bir türbe yapılması hususundaki çabaları, Ruslarla, Küçük Cüz Kazakları arasında sorun yaşanmasına sebep olmuştur. Neticede, istenildiği kadar ihtişamlı olmasa da türbenin yapılmasına Rus idaresi razı olmuş ve sorun halledilmiştir. Ebulhayır'a yapılan türbe, kare biçiminde ve kemerlidir (Yorulmaz 2005: 396-397). 15-17. asırlarda ölen Kazak hanlarından, sultanlarından bazıları, Altınorda hanlarının defnedildiği Sarayşık⁸ (Saraycık)'e ve bazıları da Türkistan şehrindeki Hoca Ahmet Yesevi türbesine defnedilmişlerdir. Bunlardan Kasım Han'ın ve Janibek Han'ın türbeleri Sarayşık'tedir. Kazak Hanları, Türkistan'da, türbeler ve dini muhtevalı imaretler yaptırdı. 17. asırda Kazak Hanlarından Esim Han ve Jangir Han'ın Türkistan'daki kabirleri üzerine türbeler dikilmiştir (Kazak SSR 1983: 321). Bu türbeler, kumbetli imaretler şeklindedir. Yine Karabatır, Töretam, Şekniyaz türbeleri,

Karatav eteklerindeki kabirlere yerleştirilen imaretler bu şekildedir. Sırderya civarındaki Karmakşı-Ata türbesi kümbetli, birbirine denk uzunlukta altı köşelidir. Orta Kazakistan'ın Ulıtav civarındaki türbeler çok köşeli ve yüksekçe inşa edilen mozole biçimindedir. Türbelerde savaş, avlanma gibi ölen kişinin hayatından kesitleri ihtiva eden şekil ve motiflere rastlanır. Jezkazgan civarındaki türbelerin birinde, ölen savaşçı at binip, kılıç kuşanmış halde resmedilmiştir. Yem nehri sahasında, Kulsarı türbesinin yüzeyine işlenen oyma motifler, Sırderya'nın, Talas civarının, Şu Havzasının boyundaki anıtlardaki duvar resimleri, içindeki eşya, araç ve gereçleriyle birlikte keçe çadırı ve Kazakların yaşamından örnekler yansıtmaktadır (Kazak SSR 1983: 334).

Han ve sultanlardan başka şöhretli Kazak komutanlarından bazılarının da Türkistan'a defnedildiği görülmektedir. 18. asrın meşhur komutanlarından Böğembay Batır Arka'da Silti boyunda öldüğü halde cesedi Türkistan'a getirilerek Yesevi türbesi yanına defnedilmiştir (Şapıraştı 1993: 385). Mezar yeri, eski Türk ve daha çok Moğol geleneklerinde olduğu gibi Kazaklarda da bazen gizli tutulur. Özellikle savaşlarda çok düşman kanı döken batırların ölümünde buna rastlanır. Nitekim 18. asırda Kalmıklara karşı savaşlarda büyük şöhret kazanan Kabanbay Batır'ın gömüldüğü yer, şaibelidir. Gömüldüğü yerin Arka'da Sarıbel mıntıkasında olduğu bilinmekle birlikte, tam yeri tespit edilememiştir. Çağdaş Şapıraştı bununla ilgili olarak şöyle der: “Kabanbay hayatında pek çok kimseyle hasım oldu, düşmanlarını öldürdü. Bu yüzden mezarında rahat bırakılması için, ölüsünün yattığı yeri belirsiz bıraktırdı” (Şapıraştı 1993: 385).

Kümbet yapıldıktan sonra küçük bir aş verilir ve bunun adına at yarışları tertip edilir. Kazaklar bunu *beyit aş*, kümbet başında icra edilmesinden olsa gerek *beyit baş* diye adlandırır (Kurbanali 1910: 495). Bu ziyafetin ardından *ulu aş*la ilgili hazırlıklara geçilir.

Aş Vermek “As Beruv”

Defin töreniyle ve ölümler kültürüyle bağlı en eski ve ibtidai törenlerden biri, *ölü aş* denilen törendir. Günümüzde ölümleri anma törenleri, eski devirlerde ölümlere aş verme töreninin tekamül etmiş şeklidir. Ölü aş töreninin en ilkel şekli, yakın zamana kadar Tayga ormanlarında kalmış olan Şamanist boylarda görülmüştür. İbtidai devirlerde aş, doğrudan doğruya ölüye sunulmuş kurbanlardır ki, bununla onların zararlarından kurtulmak istenirdi. Altay ve Yenisey Şamanist boylarında definin 3., 7., 20., 40. günlerinde ve 6. ayında ölüye aş verme törenleri yapılır (İnan 1986: 189-190). Yapılan kazılarda elde edilen bulgular, ölenle birlikte mezara ölünün kıymetli eşyalarının yanı sıra yiyecek-içecekler de sunulduğunu göstermiştir. Carpini (2000: 42), Moğolların, ölü gömme adeti ve mezarlarından bahsederken “böyle bir soylu otağın içinde oturmuş vaziyette önünde bir masa, masa üstünde bir kase dolusu et

ve bir testi kıımız, bir kısırak veya yavrusu, bir at, eğer ve üzengileri ile birlikte gömülür” der. Pazırık'ta bulunan dört ayaklı taş masalar bunu teyit etmektedir (Roux 2001: 284). Kumanların, mezarlarının bahseden Rubruk (2001: 42-43), Kumanların, mezarlarının üzerine bir tepe yaptıklarını ve bunun üzerine, doğu yönüne dönük ve karnının üzerinde elinde bir kase olan heykel diktiklerini nakleder ve “bir cenazede 16 at postunu, mezarın etrafındaki 4 kazık arasında astıklarını gördüm. Ayrıca buna içmek için at sütü (kıımız) ve yemek için et ilave ettiler” der. Oğuz boylarının defin töreninden bahseden İbn Fadlan (1995: 40), ölünün mezara yerleştirilmesini anlatırken, eline nebiz (içecek) dolu tahta kadeh tuttuklarını, önüne de nebiz dolu bir tahta kap koyduklarını söyler. Ölüye aş verme ile ilgili eski Türk gelenekleri, sembolik manada da olsa, 18. asır Kazak Türklerinin mezarlarında resmedilmiştir. Kazak hanlarından Ebulhayır'ın mezarının üstündeki kubbeye çakılmış bir mızrak ile mezarın kubbesine asılmış kaşık, kase, at kuyruğu, darı çıkımı ve daha başka eşyaların bulunduğu bilinmektedir (Yorulmaz 2005:397).

Eski devirlerde doğrudan ölüye sunulan aş, sonraları kurban sunmak, daha sonraları ölünün ruhunun da iştirak ettiği tasavvur edilen ziyafetler tertip ederek kurbanlar kesmek şeklini almıştır. Aş/yog töreni, Göktürklerde, ölümün birinci yıl dönümüne rastlayan yaz aylarında yapılırdı. Oğuzlar Anadolu'ya geldikten sonra da bu geleneklerini sürdürmüşlerdir. Oğuz kahramanları ölürken “ak-boz atımı boğazlayıp aşım veriniz” diye vasiyet ediyorlardı (İnan 1986: 193). Bu şekilde aş töreninin yapıldığı yerlere, hatıra olarak anıtlar dikildiği malumdur. Orhun anıtlarının bulunduğu mekanın, yog/aş törenlerinin yapıldığı mekanlar olduğu tahmin edilmektedir (İnan 1986: 193). Aş verilen yere anıt dikme geleneğine Kazaklarda da rastlanmıştır. 1920'de Jayık nehri boylarında konar-göçer Çağalbaylı uruğunun yaylalarında, A.İnan (1986: 194) tarafından bu gelenek müşahede edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Batı cephesinde ölen bir Kazak Türkü'nün aşının verildiği yere, ölünün akrabaları tarafından toprak yığını üzerine kitabe dikilmiştir.

Eski Türklerdeki aş/yog törenlerinin en mütেকamil şekline, yakın dönemlere kadar Kazak Türklerinde müşahede edilmekteydi. Kazaklarda bu törenin en üst noktası şölen havası içerisinde tertip edilen ve as olarak adlandırılan ziyafet ve bunun sonunda yapılan başta at yarışları bayge olmak üzere spor müsabakalarıyla taçlandırılırdı.

Kümbetin yapılması ve beyit aşının verilmesinden sonra ulu aşın hazırlıklarına başlanır, obanın ileri gelenleri bir araya gelerek, en büyük aşın yani ulu aşın tertip ve düzenini burada görüşürler. Davete ne kadar kişinin çağrılacağı, ne kadar kurban kesileceği, kaç tane çadır kurulacağı, ocağın nerede ve hangi su başında yakılacağı bu toplantıda belirlenir (Kurbanalı 1910: 495). Ulu aş, genellikle 3-4 gün, bazen daha da uzun sürerdi.

İlk olarak *savun aytuv* adlandırılan davet yapılır. *Sav* sözü Divanü Lûgat-it-Türk (1999: 154)'de söz, haber, salık, mektup, bundan türeyen *savçı* kelimesi ise elçi şeklinde izah edilmektedir. Bu söz Kazaklarda yaklaşık aynı manada olup, aşta davet etmeye *savun aytuv* denir. Büyük aşlarda davet edilenlerin sayısı 15 bin kişiye kadar çıkar. Davete çağırma işleminde aile, uruğ bağları gibi toplumsal özellikler aranmaz. Her kesimden insanlar davet edilir. Büyük şahsiyetlerin, hanların, sultanların ölümünde ise ülke genelinde davetler yapılır (Tayjanova 1995: 197). Bu gelenek eski Türklerde devlet merasimi, bazen milletlerarası bir buluşma şeklindedir. Eski Türklerde hakan ve büyük kahramanların aş törenine, hakimiyeti altındaki bütün ülkelerden uluslar iştirak ederdi. Orhun yazıtlarında, kuzey ülkelerinden Kıtaylar, Tatabiler, güneyden Tibetliler, Batıdan Soğdıllar, Farslar, Buharalılar, Türgişler, Çinliler bu törenlere katılmıştır (İnan 1986: 193). Manas destanında zikredildiği gibi, Han Kökütey aşında Semerkantlılar, Kırmılılar, Oğuzhan ili, İt ili, mağaralarda ve ormanlarda yaşayan avcı kabileler, hatta Ruslar, Çinliler, Kalmıklar gibi başka dinden kavimler dahi davet edilmişlerdir (İnan 1986: 194-195).

Aş merasiminin başlayacağı tarihten birkaç ay, hatta bir yıl öncesinden davet edilecek kişilere, aşın hangi tarihte, nerede yapılacağı, at yarışlarında dereceye girecekler verilecek ödül (bayge) duyurulurdu. Buna Kazaklar da -yukarıda da ifade ettiğimiz gibi- eski Türkçe'deki *sav* sözünden gelen *savun aytuv* denir. Davet edilenler, aşın başlamasından evvel katılıp-katılamayacaklarını kesin olarak bildirirler. Katılacağını bildirenler, aynı zamanda aşın kurallarına göre hareket edeceklerine ve herhangi bir huzursuzluğa meydan vermeyeceklerine dair söz verirler. Zira aşlar, bozkırda tertip edilen en ihtişamlı kurultaylar derecesinde olduğu için organizasyon da o muhteşemlikte olmalı ve aynı zamanda yerli ve yabancı hasımlar tarafından sabote edilmesine fırsat verilmemelidir.

Aş törenine, özellikle hanedan mensuplarının defin merasimine yapılan davete icabet etmek, eski Türklerde hakimiyetin tanınması olarak da telakki edilmiş, icabet edilmediği hallerde davetliler düşman sayılmıştır. Bu davetlerdeki tehditkar ifadeler, bu hususu göstermektedir. Manas destanı, Han Kökütey aşından bahsederken, Han Kökütey'in oğlu, aşta gelmeyecek olanları şu ifadelerle tehdit etmiştir: “*Bu aşıma gelmezse, Görünmesin gözüme, Danılmasın Sözüme, Güzel çadırlarını yağma edeceğim, Oğullarını esir, kızlarını cariye yapacağım*” (İnan 1986: 194-195).

Bu davet şekli, yani *savun aytuv*, Kazaklarda daha basit bir davet şeklindedir. Kazaklar, büyük aşlarda, diğer Kazak ordalarının ileri gelenlerini ve Kırgız uruğlarını davet ederler. Kazak Hanlarına tertip edilen aşlardan en büyüğü ve muhteşemi sayılan Ablay Han aşında her üç Kazak Ordası bulunmuş ve Kazak boyları ve uruğlarının ittifakını sergilemesi bakımından bu aş, gövde

gösterisine dönüşmüştür. Kazaklarda aşı davet yapıldıktan sonra yarış atı sahipleri, bu süre içinde, atlarının bakımını ve yarışa hazır hale getirilmesini sağlar. Belirlenen gün geldiğinde aşı veren aile, aşı verilecek mekana yerleşir. Aşı verilecek bölgede bu süre içerisinde aşı veren obanın ve onun yakınlarının dışında kalan obalar konaklayamaz. Burasının genellikle açık alanlar, ırmak ve nehir sahilleri ya da dağların arasındaki geniş düzlükler olmasına özen gösterilir. Bu mekana yerleştikten sonra çadırlar kurulur, atlar bağlanarak sağılmaya başlanır ve kımızlar hazırlanır. Çadırlar kurulur. Ocaklar kızılarak et pişirilecek kazanlar yerleştirilir. Küçük aşlarda konaklar için 40-50 çadır, büyük aşlarda 100, 200 belki 300 ve daha fazla çadır kurulup, gelen davetliler karşılanmaya başlanır (Kurbanali 1910: 495). Küçük Orda batırlarından Sırım'a yapılan aşta, davetliler için birkaç yüz çadır kurulduğu, 2000 at, 2500 koyun kesildiği ve 5000 şelek kımız içildiği bilinmektedir (Materialı 1940: 15). Meyka nehrinin kuzeyinde Atabek adında bir Kazak'ın babası için verdiği aşı katılan Radloff (1994: 274), davetliler için 100'e yakın yurt/çadır kurulduğundan, yurtların hepsinin ak keçeden yapılmış ve içerisi de işlemeli halı ve keçelerle örtülmüş olduğundan bahseder. Aşın ilk gününden itibaren konaklar akın akın gelmeye başlar. Her uruğ, gelenek ve göreneklere uygun şekilde, yani batırları, pehlivanları, yarış atları, ozan ve şairleri ve hatta aşta kurban edeceği hayvanlarını da yanına alarak davete iştirak eder (Kenjeahmetuli 1994: 41).

Davet edilenler, kendi oba büyüklerinin önderliğinde, ilk olarak *kara bağ*lanmış olan ak çadıra yani ölü çadırına girip Kur'an okur, dua ederler. Ardından konukların dinlenmesi için kendileri için özel hazırlanmış çadırlarına götürülür. Burada kımız ve çay ikram edilir. Kımız ikram etmek çok eski bir gelenek olduğu halde, çay ikramı, 19. asrın ortalarına doğru gelenek haline gelmiştir (Kurbanali 1910: 496).

Aşı için kesilecek hayvanların kesimine başlamadan bir gün önce, *ocak aşı* yapılır. Ocak aşı adına küçük çapta bir at yarışı olan, 1,2-2 km mesafede ve üç yaşından büyük atların koşulduğu *kunan bayge* müsabakası organize edilir. Sonraki gün hayvanlar kesilir ve etler, özel hazırlanan çadıra taşınır (Kurbanali 1910: 496). Radloff'ta (1994: 274) yukarıda söz konusu olan aşta, hayvanların kesimiyle 400-500 kişinin meşgul olduğu, kazanların yanında dağlar kadar et yığıldığı ve 30 at ile 150 koyun kesildiği nakledilir. Burada bir taraftan kesime devam edilir bir taraftan pişirilen etler ve özenle hazırlanan büyük kımız tulumları, konaklara dağıtılır. Gözlemlerinde "*Burası karışık bir manzara arz ediyordu*" diye nakleden Radloff (1994: 274), asırlardır devam eden geleneklerin ve oluşan büyük tecrübenin farkında olmasa gerek. Zira büyük aşların organizesinde, tertip ve düzenin sağlanmasına en ince ayrıntısına kadar büyük bir titizlikle dikkat edilirdi. İlk olarak çadırın

birinden başlayarak düzenli bir şekilde tabak dağıtma işlemi yapılır, tabak dağıtma işi belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirilirdi. Bu işle vazifelendirilen ve *tabakçı* diye adlandırılan kişiler, konakların kaldığı çadırları tek tek dolaşarak, her çadırda kaç kişinin olduğunu ve ne kadar tabağa ihtiyaç olduğunu önceden tespit ederler. Bunu yaparken çadırın kapısına nöbetçi dikilir. Nöbetçi, sayım esnasında çadıra giriş ve çıkışları kontrol ederek sayımın sağlıklı yapılmasını sağlar. Cemiyetin ileri gelenlerine, itibar sahibi kişilere *kuş tabak* verilir. Konuklar için kurulan çadır ile aşhane arasındaki mesafe, genelde uzak olur ve bu yüzden tabaklar atla taşınır. Tabakçılar, o gün en güzel kıyafetlerini giyerler. En iyi atlarına biner ve gümüş eyer takımlarını kuşanırlar (Kurbanali 1910: 496). Önlerinde başkanları olur ve onun kılavuzluğunda, düzenli bir şekilde tespit ve dağıtım işleri yapılır. Başkanlarının arkasında *aydavş* adlandırılan kişi yer alır. Tabakların dağıtımında karışıklık yaşanmaması için bir de *gözetçi* adlandırılan görevli bulunur. Bu şekilde aş verme işlemi bir kaç gün devam eder. Aş verme işlemi tamamlandıktan sonra en son *tullanan at* kesilir. Bu atın kesilmesi, aşın sona erdiği anlamına gelir. Bundan sonra başka bir hayvan kesilmesi yasaktır. *Tullanan at* kesildiği sırada kadınlar ve kızlar feryadı basar. En son kesilen bu atın eti, toplumun önde gelen kişilerine ikram edilir (Kurbanali 1910: 497). Ziyafette en yüksek dereceli misafir *tör* olarak adlandırılan şeref yerine oturur ve ziyafet sahibinin akrabalarından biri, ev sahipliği vazifesini görür. Misafirlere Kazakların geleneksel yemeği olan beşparmak, kıymız ve ayran sunulur. Her yerde neşeli bir hava hüküm sürmeye başlar. Geceleri sıra sıra ateşler yakılır, yurtlarda ve açık alanlarda sohbetler, şakalaşmalar olur. Şairler, ozanlar şiir okur ve varlıklı insanlar tarafından bu kişilere hediyeler verilir. Aşın son günü, başta at yarışları olmak üzere çeşitli sportif müsabakalara sahne olur. *Bayge*, bu müsabakaların ortak adıdır.

At Yarışları “Bayge/Payke”

Bayge kelimesinin aslı “pây-ı gâh”tır. Kararın verildiği merci, karargah anlamında Kazaklar arasında *bayge* şekline dönüşmüştür. Genel olarak at yarışları diyebileceğimiz *bayge* kelimesi, aynı zamanda yarış neticesinde dereceye gireceklere verilecek olan ödülün de adıdır (Kurbanali 1910: 497). Cenaze şölenlerinin dışında, zamanla büyük düğünlerde, bayramlarda, ziyafetlerde düzenlenen at yarışlarında öne çıkanlara, meydana çıkan pehlivanlara, atışmada galip gelen akınlara, ozanlara verilen ödül, *bayge* olarak adlandırılmıştır. *Baygenin* kaç ata verildiği ve kıymeti, şölenin ihtişam derecesini göstermesi bakımından önemlidir. Kazak tarihinde en büyük aş töreni, 40 ata *bayge* verilmesi dolayısıyla Ablay Han aşısı olarak zikredilir. 19. asrın sonlarında Süleyman bin İdilbik Mirza'nın aşında da yaklaşık 40 ata *bayge* verildiği malumdur (Kurbanali 1910: 671).

Bozkır kavimlerinde, hayatın her alanında önemli yeri olan at, ölüm törenlerinde de önemli bir unsurdur. Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın cenaze töreni tasvir edilirken, ordugahın ortasındaki ipek çadırın içerisine naaşının konulduğu ve çadırın etrafında Hun askerlerinden seçkin süvarilerin savaş oyunları oynadığından bahsedilir (Ahmetbeyoğlu 2001: 106). Göktürklerin defin töreni hakkında malumat veren Çin kaynaklarında, ölünün çadıra konulmasından sonra, çadırın etrafında at üzerinde yedi defa dolaştıklarından bahsedilir (İnan 1986: 177). Yine Kırgızların eski zamanlardaki aş töreni hakkında malumat veren Manas destanında, muhtelif müsabakaların yapıldığı, at koşusuna yüzlerce atın iştirak ettiği haber verilir (İnan 1986: 194-195). Bütün bunlar, *baygenin* eski bir Türk geleneğinin tekamül etmiş şekli olduğunu göstermektedir.

Kazaklarda at yarışları, mesafeye göre değişik isimlerle adlandırılır. *Alaman bayge*, *kunan bayge* (1,2-2 km mesafede ve 3 yaşından büyük atlar koşulur), *dönen bayge* (2,4-4,8 km mesafede ve 4 yaşa kadar olan atlar koşulur) gibi. Bunlardan *alaman bayge* 25, 50 hatta 100 km'lik mesafede yapılan en eski ve popüler müsabaka şeklidir. Bu müsabaka tarzı Özbeklerde *poyg*a ve Kırgızlarda da *çabış* şeklinde adlandırılır. Aşlarda çoğu zaman bu yarış yapılır. Düz alanda ileri doğru tabii engeller üzerinde, soylarına bakılmaksızın sınırsız sayıda atların katılımıyla gerçekleşir. Yarışa katılacak atların seçiminde; atın cinsi, tırnakları, yüksekliği ve özellikle göğüslerinin güçlü olmasına dikkat edilirdi. Aşlarda gerçekleştirilen *alaman bayge* için, esnek hareket edebilen, uzun soluklu atlar tercih edilir. Müsabakaya katılacak iddialı atlar, nazardan sakınılması için kimseye gösterilmez ve bakımı gizli yapılır. Binicileri çoğunlukla 8-14 yaş arasındaki çocuklardan oluşur (Tayjanova 1995: 200-201) ve bu çocuklara "*bayge bala*" denir (Kazak Tili 1976: 185-186). Biniciler, yarış esnasında, genelde beyaz gömlek ve başlarına kırmızı renkli başlık giyerler (Tayjanova 1995: 200-201).

Tullanan atın kurban edilmesinden bir gün sonra, yani törenin son günü sabah erken saatte at yarışlarına başlanır. Verilecek olan ödüller sergilenir. Ödül, çoğu defa dokuz adettir. En kıymetlisi *jambu* (altın/gümüş) veya deve ise buna ilaveten 8 adet mal veya 8 adet başka eşya tayin edilir (Kurbanali 1910: 498). *Baygenin derecesi*, Kazak toplumunda bir gurur ve onur kaynağıdır. Bu sebeptendir ki, bir at baygesine 100 yılki ve buna yüzlerce akçe ve *jambu gümüş* dahi ortaya konarak ödülün büyüklüğü konusunda birbiriyle yarıştıkları rivayet edilir (Kurbanali 1910: 499). Labak Kuvat oğlunun aşında baş baygeye 100 yılki, 1 otağ, tek hörgüçlü 9 adet deve, 9 at ve 9 adet kunduz konulmuştur (Kenjeahmetuli 1994: 14). Kazaklar arasında böyle bir şölene iştirak eden Radloff (1994: 275-276), verilecek mükafatlar hakkında şöyle bahseder: "*At yarışı için ortaya toplam 10 ödül konulmuştur. Bunlardan*

birincisi, bütün ev eşyasını ihtiva eden ve kırmızı bezden hazırlanmış küçük bir yurttu. Bunun önünde, eyerli bir at üzerine binmiş ve gelin kıyafetine bürünerek başına savkele giymiş bir kız duruyor. Yurdun çevresinde her biri 50'şer tane deve, at, inek ve koyun sıralanmıştı. İkinci ödül, on yambu gümüş ile her cinsten 10'ar adet hayvandan oluşuyordu. Sonuncu mükafat, 5 adet attan ibaretti". Karakçı adlandırılan kişinin uzun bir sırığın başına korum keçeden alem bağlayıp yüksek sesle uran çağırarak at yarışlarının yapılacağı tarafa yönelmesi müsabakanın başlayacağına işaretler. Karakçının atını sürmesiyle birlikte halkın tamamı atlarına biner ve her kabile kendi uranını haykırarak, karakçıyı takip eder. Karakçı kümbeye veya bayge töbe adlandırılan noktada bunları karşılar. Burası baygenin karargahı olur (Kurbanali 1910: 497).

Yarışçıların tamamı buraya geldikten sonra yarışa katılacak olan atlar sayılır. Kaç ata bayge verileceği, birinci ata, sonuncu ata ne ödül verileceği hatırlatılır. Yarış noktasına yani kümbeye, kendisine güvenilen özel karaçi konulur ve buraya ulaşamayan atlara ödül verilmez (Kurbanali 1910: 497). Çoğu yarışta atlar yedekli olur. Jüyrük at olarak adlandırılan iddialı hızlı atların yanı sıra ödül alır ümidiyle yardımcı atlar da yarışa dahil edilir. Her kabile kendi uranlarının, yani ulu ecdadının isminin haykırıldığını duyunca, galeyana gelerek yarışlara katılmak ister. Yedekçileri az olan yarışçılar, aş veren obanın uranını haykırırlar. Halkın çoğu bu obadan olduğu için onların yardım ve tezahüratını beklerler (Kurbanali 1910: 498). Yarış atları, önce bir sıra halinde ağır ağır seyircilerin arasından geçirilir ve seyirciler tarafından alkışlanır. Daha sonra start verilir. At üzerindeki seyircilerden bir kısmı, belirli bir uzaklıktan yarışçıları takip eder ve uran çağırarak tezahüratta bulunur. Atlar yarışa çıktıktan sonra dönüşlerine kadar yine atla yapılan (jorga jaris, sayıs, avdarışpak, kökpar tartuv, jambu atuv, kumis aluv) veya kaba kuvvete dayanan müsabakalar icra edilir. Güreş, bu müsabakalardan biridir. Güreş yapılacak alanın çevresi ipele çekilir. Müsabakaya katılan güreşçiler elbiselerini çıkarır ve bellere kumaştan geniş bir kuşak bağlayarak güreşe tutuşurlar. Elleriyile kuşaklardan yakalayarak rakibini yere devirmeye çalışır. "Gerilmiş adaleli, herkül gibi vücutlar muhteşem bir manzara teşkil ediyordu" diye tasvir eden Radloff (1994: 276), galip gelenlere ipek elbise, koyun, kuşak, eyer, gümüş işlemeli gem ve kayış takımı takdim edildiğini nakleder. Bir başka müsabaka olan gümüş aluv, gümüş bir jambunun yere konarak, dört nala koşan bir süvarinin birdenbire yana sarkarak gümüş parçayı yakalaması şeklindedir. Gümüş, başarılı olan kişinin ödülüdür. Atla yapılan diğer bir müsabakayı Radloff (1994: 277) şöyle anlatıyor: "At üzerinde giden bir adam, yerde duran bir koyunu arka bacağından yakalayarak havaya kaldırıp salladı ve ileriye fırlattı. Hayvanın bacağı ile derisi adamın elinde kalmış, gövdesi ise cansız olarak yere saplanmıştı".

Yarışa çıkan atların dönmeye başladığı haber verilince halk yeniden yarışa odaklanır. Seyircilerden bir kısmı, yine atlarının üzerinde yarışa katılmış olan kendi yakınlarına teşvik ve tezahüratta bulunmak için belirli bir uzaklıktan yarışçıların istikametine yönelir. Çizgiye bir km kala heyecan, doruk noktaya ulaşır. Start çizgisine ulaşıldığında, ödüle hak kazanan kişi, bu ödülleri yarışa katılan ve katılmayan kendi uruğundan kişilerle paylaşır (Kurbanali 1910: 498).

Törenin Sona Ermesi

At yarışlarının tamamlanıp ödüllerin verilmesinden sonra, kadınlar ve kızlar tarafından bir yıl boyunca muhafaza edilmiş olan ve *kara* denilen alem bağlanmış mızrak, halkın içerisinde birine kırdırılır. Bu esnada kadın ve kızlar yine feryat ederler. Özel hazırlanmış olan ölü çadırının içerisinde sergilenen eşya ve araç gereçler, başka birine darmadağın ettirilir. Bu işle vazifelendirilen her iki kişiye at, çapan benzeri hediyeler verilir (Kurbanali 1910: 499). Bu gelenek, çeşitli bozkır kavimlerinde görülür. Moğolların ölü gömme adetlerinden bahseden Carpini (2000: 42), ölü gömülürken mezarına altın ve gümüş konulduğunu, hayatta iken genellikle bindiği arabasının ve parçalanmış çadırının yerle bir edildiğini söyler. Eşyaların parçalanması geleneği, Urenha-Tuba'larda da mevcuttur. Ölü ile birlikte gömülen eşyalarını kırıp parçalayan Tuba'ların inancında bu hayat, ölümden sonraki hayatın tam tersidir. Bu yüzden bu dünyada kırılmazsa, öteki dünyada ölüye kırık olarak verilmiş (İnan 1986: 184-185).

Kazaklarda bu son vazifenin de icrasından sonra merasim sona ererek insanlar kendi mutad hayat meşgalelerine dönerler. Üzüntü ve keder sona erer. Matem alameti olarak ölünün eşinin bağladığı karalar ve ak bürkesi çıkarılır (Mınjan 1994: 395). Bu aynı zamanda matem sona erdiği ve kadının artık evlenebileceğinin işareti sayılır. Ölü yakınları, vefat eden kişiye karşı son vazifenin büyük bir özen ve cömertlikle icra edilmiş olmasının gururunu taşırlar (Kurbanali 1910: 499). Uzak ellerden aşa katılan kişiler uğurlandıktan sonra törenler sona erer.

Töre ve beg gibi yönetici zümreden biri öldüğü ve evlatlarının aş vermeye imkanlarının müsait olmadığı durumlarda, bu durumu kendileri için bir onur meselesi addeden kabilelerden biri, bu vazifeyi üzerine alırdı. Yöneticilerine bu son vazifelerini büyük bir sorumlulukla yerine getirerek, onun şanını tarihin sayfalarına bu aş merasimiyle kaydederdilerdi (Kurbanali 1910: 499).

Rusların Kazakistan'ı işgalinden sonra özellikle 19. asrın ikinci yarısından itibaren gelenek ve görenekler, ciddi manada değişime uğradı. 19. asrın sonlarına doğru Argın ve Alçın uruğları, bu geleneğe son vermiştir. Ardından Nayman uruğları arasında da gelenek büyük ölçüde zayıflamıştır. Bunun

sebebinin başında, Kazak uruğları arasındaki ittifakın zayıflayarak, riyaset ihtiraslarının artması yanı sıra, masrafın çokluğu ve dahası ölüye hiçbir faydası olmadığı yönünde halk arasında yaygınlaşan düşüncelerdir (Kurbanali 1910: 499). Bu düşüncelerin oluşmasında din adamlarının büyük rolü olmuştur. Bu geleneğin cehalet dönemi ürünü olduğunu, ölüye hiçbir faydası olmadığını, ayrıca israfın Müslümanlıkta haram olduğunu nasihat eden din adamları, halkı ikna etmeyi başararak, aş için yapılan giderlerin bundan sonra ölüye Kur'an okuyan mollalara verilmesini sağlamışlardır (Kurbanali 1910: 500). Kazaklar arasında aş vermeye muktedir, yani varlıklı ve meşhur kişiler arasında aş verme geleneğini terk edenlerin ilki, 1873-74'lerde vefat eden Tume Camantuk'un evlatları olarak bilinir. Aş vermenin ahirette ölüye hiçbir fayda sağlamayacağı, israftan başka bir şey olmadığı inancıyla halk tarafından yadırganmayı dahi göze alarak bu geleneği yerine getirmemişlerdir. Ardından yine dindar kişiliği ile tanınan Caysan bölgesi ileri gelenlerinden Hacı Kurban Efendi, babası adına aş vermemiş, bunun yerine civar illerde bulunan mescitlere ikişer üçer adet at hediye ederek Kur'an hatmi yaptırmıştır (Kurbanali 1910: 671). Böylece zamanla aş verme geleneğinin yerini, hatim indirme geleneği almıştır. Ancak Kazaklar arasında her iki anlayış da bir müddet devam etmiştir. Aş verme geleneğini sürdürme konusunda ısrarlı olan kesimler, *hatm-i Kur'an*'ı da devam ettirmişlerdir. Bazıları da aş geleneğini terk ederek bunun için yapılan masrafları, hac vazifesinin yerine getirilmesine ve fukaralara yardım etmeye adanmıştır.

Sonuç

Kazaklarda ölüm anından itibaren ölüyle ilgili yapılanların her aşamasında, bozkır çevresinde oluşan eski Türk inanç ve yaşam tarzının İslam inancıyla bütünleşmesinin tezahürleri görülür. Günümüzde taziye evi diyebileceğimiz ve geçmişi Hunlara kadar uzanan ölü çadırının kurulması, yaşına, mevkii-ne ve cinsiyetine göre, siyah, beyaz ve kırmızı renklerin hakim olduğu matem alametlerinin görülmesi, ölünün ardından ağlama, ağıt yakma, ters motif ve davranışların sergilenmesi, belirli zamanlarda aş verilmesi, bunlardan bazılarıdır.

Türk kavimlerinin Orta Asya'dan Anadolu'ya, Avrupa'ya kadar yayıldığı tüm sahalarda ölümle ilgili inanç ve gelenekler, büyük benzerlik gösterir. Eski Türk inancının hakim olduğu Hunlar, Göktürkler zamanındaki inanç ve uygulamalar, Türk kavimlerinin İslam medeniyetiyle tanışmasında bir geçiş dönemi diyebileceğimiz Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve hatta Osmanlılar döneminde dahi bu gelenekler, kısmen devam etmiştir.

Ölümlerle ilgili olarak Türk tarih ve kültürünün derinliklerinden günümüze ulaşan gelenekler, yerleşik hayata geç intibak eden Türk topluluklarında ise daha belirgindir. Eski Türk inancını ve buna bağlı gelenekleri, 20. asrın baş-

larına kadar geleneksel Türk bozkır yaşam tarzını devam ettirmiş olmaları dolayısıyla canlı tutan Kazaklar, Kırgızlar ve hatta Anadolu'nun bazı yörelerinde konar-göçer yaşamın izlerini taşıyan Türk toplulukları, günümüzde de saklı tutmaktadırlar.

Açıklamalar

1. İslamiyet, daha VIII. asrın ortalarından itibaren Maverünnehir'de etkisini göstermeye başlamış, X. asrın başında Karahanlılar devleti zamanında ise özellikle şehir ve kalelerde camiler ve mescitler yaygın hale gelmiştir. Yine X. asırdan itibaren İslami usûlde cenaze defni ve Müslüman mezarlıkları yaygınlaşmıştır. X-XI. asırlara ait en eski Müslüman mezarları, Kuyrık-töbe'ye civar yerlerde bulunmuştur. Bkz., *Kazakistan Tarihi I*, Kazakistan Respublikası Gılım Bakanlığı Gılım Akademiyası, Almatı 1996, s.481-482. Türklerde İslam öncesi ve İslam sonrasında mezar kültürüyle ilgili olarak bkz., Gazanfer İltar, "Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları", *Hacı Bektaş Veli*, S 27, Güz 2003, s.11-19.
2. Her boyun uranı, o boyun cetlerinin veya o boydan çıkmış bir kahramanın adından alınır. Her boyun kendine ait müstakil bir uranı olmakla birlikte hepsine ortak olan Alaş Kazak halkı arasında ağızdan ağza söylene gelen tarihi efsanevi bir kişiliktir. O'nun, bozkırda bir çok dağınık boyu birleştirerek ilk defa bir birlik kurduğu söylenir ve bu kişi rivayetlerde *Alaş Han* olarak adlandırılır. Kendi soylarını *Alaş Han'a* bağlayan Kazaklar, muharebelerde umumen bu ilk ataya atfen Alaş uranını kullanırlar. Harp esnasında *Alaş* sesinin yükselmesiyle bütün Kazak uruğları, adeta tek yumruk haline dönüşür.
3. Tabgaçlar'dan beri mevcut olan ve Orhun kitabelerinde sıkça rastlanan ve kanun manasında kullanılan *töre* terimi, Orta Asya'da Türk-Moğol hakimiyetinden itibaren kanunu yapan veya uygulanmasına nezaret eden kişiler, yani yönetici zümre için kullanılmaya başlanmıştır. Kazak devlet ve toplum hayatına da bu manada geçen *töre* tabiri, Kazaklar arasında *aksüyek* olarak adlandırılan ve soyları Cengiz Han'a dayanan yönetici zümreyi ifade eder.
4. Türk kavimlerinde *beg*, *bag*, *bey*, *beğ* gibi çeşitli şekillerde telaffuz edilen bu unvan, eski Türk devletlerinde kağanın yardımcılarını durumunda olup, ili korur, ilin işlerine bakardı. Siyasi bir birlik olan boy'un başında bulunan bu kişiler, boydaki iç dayanışmayı sağlar, hak ve adaleti düzenler, gerektiğinde boyun menfaatlerini silahla korumakla yükümlüdür. Kazaklarda *Biy* veya *Bî* şeklinde telaffuz edilen bu ünvana sahip kişiler, Kazak boyları arasında hemen hemen aynı görevi icra ettiler. Ancak halk arasında adaleti ve iç dayanışmayı sağlayan hakim, kadı mertebesinde bulunan bu kişilere *biy*, hanın sarayında idari görevde bulunan kişilere ise *beg* ya da *ordabegi* ünvanı verildi.
5. Bahadır kelimesinin Kazaklardaki telaffuz şekli olan batır, halk içerisinde çıkan kahraman, yiğit, cesur, adil meziyetlerini taşıyan kişilere denir. Özellikle düşmanlarla olan mücadelelerde bu vasıflarıyla dikkati çeken kişilere uygun görülen sıfattır. Özellikle Kalmıklara karşı çetin mücadelelerin verildiği 18. asırda, ülkesini bileğiyle,

yüreğiyle savunan Kabanbay Batır, Bögembay Batır ve Navrızbay Batır, Kazakların en meşhur batırları arasındadır.

6. Ölünün kefenlenmesi eski Türklerde de mevcuttu. Orhun abidelerinde bundan söz edilmekte ve Kaşgarlı Mahmut'da kefen sözü *esük* tabir edilmiştir. Bununla birlikte İslam öncesi bozkır kavimlerinde ölüye ceket giydirdikleri, kuşağını kuşandırdıkları, yayını yanına koydukları nakledilir. Bkz., İbn Fadlan, s. 40.
7. Balballarla ilgili olarak bkz., W. Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İnan, *Bellekten*, XI/43, 1947, s.515-539.
8. Yayık nehrinin aşağı kıyısında bulunan bu şehir 1580'de Rus Kossakları tarafından tamamiyle tahrip edilmiştir. Hatta ölüler mezarlarından çıkarılmışlardır. Bkz., Barthold, a.g.m., s.538.

Kaynakça

- AHMETBEYOĞLU, Ali (2001), *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara: TTK Yayınları.
- BABAYEV, D (1996), *Kazakistan Tarihi*, Almatı: Ravan Yayınevi.
- BARTHOLD, W (1947), "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair", Çev. Abdülkadir İnan, *Bellekten*, XI/43, s.515-539.
- Divanü Lûgat-it-Türk* (1999), III, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- İbn Fazlan Seyahatnamesi* (1995), Haz. Ramazan Şeşen, İstanbul: Bedir Yayınevi
- İLTAR, G (2003), "Eski Türklerde Mezar Kültü ve Günümüze Yansımaları", *Hacı Bektaş Veli*, S 27, Güz 2003, s.11-19.
- İNAN, Abdülkadir (1986), *Tarihte ve Bugün Şamanizm; Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları.
- JEAN-PAUL ROUX (2001), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- JOHANN de PLANO CARPİNİ (2000), *Moğol Tarihi ve Seyahatname*, Çev. Ergin Ayan, Trabzon: Derya Kitabevi.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1989), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KAYA, Doğan (1999), *Anonim Halk Şiiri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kazak Ahvalinden* (1907), Kazan: Maarif Kütüphanesi Yayınları.
- Kazak SSR Tarihi; Köne Zamandan Buginge Deyin* (1982), III, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Yayınları
- _____ (1983), II, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Yayınları
- Kazakistan Tarihi* (1996), I, Almatı: Kazakistan Respublikası Gılım Ministrliği Gılım Akademiyası Yayınları.
- Kazak Tilinin Tüsindirime Sözdigi* (1976), II, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Yayınları
- _____ (1979), IV, Almatı: Kazak SSR Gılım Akademiyası Yayınları
- KENJEAHMETULI, Seyit (1994), *Kazaktın Salt Desturleri Men Adet-Gruptarı*, Almatı: ?

- KURBANALI HACI HALİDOĞLU (1910), *Tevarih-i Hamse-i Şarki*, Kazan: Örnek Matbaası.
- Materialı Po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)* (1940), IV, Leningrad-Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Kutadgu Bilig* (1979), III, Haz.Kemal Eraslan, Osman F.Sertkaya, Nuri Yüce, İstanbul: TKAE Yayınları
- MINJAN, Nigmet (1984), “Kazakların Damga ve Parolaları Konusunda Araştırmalar”, *Büyük Türkeli*, 1984, s. 34-49.
- _____ (1994), *Kazaktın Kıskaçı Tarihi*, Almatı: Jalın Yayınevi.
- ÖGEL, Bahaeddin (2000), *Türk Kültür Tarihine Giriş*, VI, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı yayınları.
- RADLOFF, W (1994), *Sibirya’dan*, II, Çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- RASONYI, Laszlo (1993), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- ŞAPIRAŞTI KAZİBEK BEK TAVASARULI (1993), *Tup-Tukiannan Özime Şeyin; 1776 Jılı Jazılğan Kazak Tarihi*, Haz. B. Kdırbekuli, Almatı: Jalın.
- TAYJANOVA, G.E (1995) *Kazahi; İstoriko-Etnograficeskoe İssledovanie*, Almatı: Kazahstan Yayınevi.
- WİLHELM VON RUBRUK (2001), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Ayışığı Yayınevi.
- YORULMAZ, Osman (2005), “Kazak Türklerinde Defin Adetleri ve Merasimler”, *Prof.Dr. Ramazan ŞEŞEN Armağanı*, 387-401.

The Burial Ceremony and the Tradition of Meal Offering of Kazakh Turks

Assist.Prof.Dr. Fatih ÜNAL*

Abstract: The Kazakh burial ceremony and mourning practices are highly similar to Gokturk and Oghuz traditions. Because Kazakhs have kept to their steppe traditions and nomadic life style until recently, they have been able to preserve their older Turkish traditions, which they still practice today, though in a slightly changed form due to the influence of Islam. Similar to the case concerning any geographical region inhabited by Turkish communities, traces of these old Turkish traditions can be found rather frequently on Anatolian soil, too. This study focuses on the burial ceremonies of nomadic Kazakh tribes from the 15th to the 19th century and explores how pre-Islamic traditions were re-shaped after the adoption of Islam.

Key Words: As, Ak Üy, Kara Turguzuv, Davir/Iskat, Bata, At Tuldav, Joktav, Bayge

* Ordu University, Faculty of Science and Letters, Department of History / ORDU
fatih2unalan@yahoo.com

Церемония погребения и обычай преподнесения кушанья у казахских тюрок.

Доцент Доктор Фатих УНАЛ*

Резюме: Церемония погребения, признаки траура в связи со смертью, способы и обычаи держания траура у казахов имеют много сходства с обычаями Гёктурок и Огузов. В связи с продолжением степных традиций, кочевого образа жизни до недавних времен, казахи донесли древние тюркские традиции, хоть и измененные под влиянием Ислама, до нашего времени. Так же, как и на многих территориях с проживанием тюркских народностей, на территории Анатолии в настоящее время можно часто встретить следы таких традиций. В данной работе мы осветим церемонии погребения у казахских уругов в 15-19 вв., а также новые формы и виды изменений в традициях после Ислама, возникших в доисламские периоды в рамках веры.

Ключевые Слова: Ас, Ак Юй, Кара Тургызув, Давир/Ыскат, Бата, Ат Тулдав, Жоктав, Байге

* Университет Орду, Факультет естественных наук и литературы, Отделение истории / ОРДУ
fatih2unalan@yahoo.com